

A 20. SZÁZAD HAZAI REFORMÁTUS TEPLOMÉPÍTÉSZETÉNEK TENDENCIÁI

Egy tipológiai rendszer alapvetései

VUKOSÁVLYEV ZORÁN

BME Építészettörténeti és Múemléki Tanszék, Budapest

Absztrakt

A protestantizmus kezdetétől egészen napjainkig számos építész, művészet-történész, teológus foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen a megfelelő kialakítása, térszervezése egy protestáns templomnak, miként alakult az évszázadok során ezen épületek építészete. A liturgia szimbolikájának, az istentisztelet működési rendjének, a hívő ember Istenhez való viszonyának leképezése a szakrális tér formálása. Ennek értelmező vizsgálata, a változások értékelése az esettanulmányokon túl egy nagyobb emléktanyag átfogó elemzésével valósítható meg – erre vállalkozik egy hallgatói részvételen alapuló egyetemi kutatás, mely építészeti oldalról kíván az emlékek vizsgálatával hozzájárulni az egyháztörténeti kutatásokhoz.

Kutatásunk a protestantizmus kálvini ágának, a református templomépítészettnek eddig nem igazán vizsgált korszakára fókuszál. Hazai templomépítészettünkben a századfordulón már megfogalmazódott a református templomépítészett identifikációjának kérdése. Pecz Samu a közösségi térformálást, a centrumképzést hangsúlyozza, mint jellemző térformát azonosítja a hazai gyakorlatban, majd Medgyaszay István ad jóval fél évszázaddal később elemzést az aktuális tendenciákról. Míg teológiai oldalról nem kerül egyértelműen meghatározásra az ideális térforma, az építészeti állásfoglalások az elmélet területén és a megvalósult templomok által egy jól azonosítható formaegységet mutatnak számunkra. A századforduló, majd a 20. század első fele különösen kitüntetett időszak: egyfelől egyháztörténetileg a jelentős társadalmi változásokkal összefüggésben lévő expanzív építési tevékenység mértéke miatt, másfelől a templomépítészett elméleti és gyakorlati oldala felől annak egyházművészeti és az építészettörténeti vonatkozásaiban. A historizmust kiteljesítő vagy épp felváltó építészeti stílusirányzatok mentén gazdag összképet alkothatunk erről az identifikációs korszakról – mely „a református templom” fogalmát építészettileg kívánja ideájában megfogalmazni. A tanulmány kitekintéssel kíván élni az 1945 utáni időszakra is – mellyel kísérletet tesz egy 20. századot lefedő teljesebb tipológiai rendszer alapjainak meghatározására.

Kulcsszavak

tipológia · református templomtípus · stílus · identitás

1. FUNDAMENTUM

Templomépítészeti kutatásunk alapvetések megfogalmazását célozza. A 20. század magyarországi református templomépítészet alkotásai összegző monográfiákból illetve részleges feltáró anyagokból ismertek – Várady József lelkész ezirányú kitartó gyűjtő munkája kiemelt elismerést érdemel.¹ Átfogó elemző kutatása azonban a témának mindezeideig nem történt meg: egyként igaz ez a második világháborút követő időszakra, mely kapcsán az államhatalom egyházellenességének ismerve alatt közismerten nem volt lehetőség templomépítésre – de ekként igaz ez az első félszázad templomépítkezéseire is, mivel az építészettörténet-írás arányában kevesebbet foglalokozik az egyházi építkezésekkel a túlsúlyba kerülő állami, tőkés és magán beruházások sokrétűsége és meghatározóbb mértéke miatt. Ugyanakkor ez az időszak az, amikor a templomépítésről (mint speciális épülettípusról) önálló diskurzus fogalmazódhat meg építészeti körökben.

Mindezek ellenére a II. világháború előtti és utáni templomépítészetünk értékelése kiegyensúlyozottá tehető. Az építészettörténet-írásban ismert hiányt hivatott pótolni már az ezredfordulóhoz közeledve meginduló, revidáló, alapvetően művészettörténet-szi megközelítésű kritika.² Az építészeti feltárások is megindultak, melyek nem csak mint művészeti, hanem mint mérnöki alkotás is értékelik a szakrális épületeket. Mind az építészeti stílus, mind a liturgikus

1 Várady József: *Református templomaink*. Alföldi Nyomda, Debrecenben 1987. Az első összefoglaló munkát (mely egy-egy képet és az épület datálását tartalmazta) alaposabb adatgyűjtéssel kiegészítve, gyűlekezettörténettel bővítve, számos fotó kíséretében követték a részletesebb egyházkerületenkénti monográfiák (majd részletező és kiegészítő mellékletei). Az áldozatos munka kimeríthetetlen fundamentuma minden további elemző és szintetizáló kutatásnak. Hasonló fundamentumként kezelhetjük a másik hazai protestáns felekezet építészettörténetét illetően: Kemény Lajos – Gyimesi Károly: *Evangélikus templomok*. Athenaeum, Budapest 1944. Ugyanebből az időszakból: Kovács J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Athenaeum, Budapest 1942.

2 Dóczy Erika: „Míg kövekből templomot emelnek, kövekként maguk is templommá épüljenek...” – Szakrális építészet Magyarországon 1945-1989. *Utóirat – Post Scriptum* Vol. VIII. (2008) No.46. 47-51.; illetve legújabban kifejezetten a legnagyobb magyarországi egyházat illetően: Lantos Edit: Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945 után – Az 1945 és 1957 közötti időszak. *Művészettörténeti értesítő* Vol.58. (2009) No.2. 223-244. Átfogó, a felekezetek feletti építészeti megnyilvánulásokat is elemző írás: Vukoszávlyev Zorán – Urbán Erzsébet: Magyarország templomépítésze 1945-1964 között – Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés-Építészettudomány* Vol.44. (2016) No.3-4. 247-315.

térforma változásaiból adódóan a hazai egyházak megújulási időszakára tekinthetünk az első félszázadban - a második századfelelben sem szakadt meg azonban ez a folyamat, hiszen változó intenzitással, de a II. világháború után is épültek templomok. Azt a kutatási hipotézist kívánjuk bizonyítani, hogy gazdasági és társadalmi folyamatok jelentős hatással voltak a templomépítési tevékenységre gyakorlati oldalról, és a szakrális terek építészeti formálása nem is kívánta kivonni magát az általános építészeti tendenciákból. A századfordulón tapasztalható gyors stílusváltások, majd a modern építészet elveinek (és a szerkezeteken túl lassan téralkotási módszereinek) elterjedése a megújuló egyházak előtt is ismert volt. Leglátványosabban a katolikus egyházban kötődött össze szinte programszerűen a modern építészet alkalmazása a lelki megújulással, a protestáns egyházak pedig saját identitásuk építészeti megfogalmazására törekedtek a két világháború közötti évtizedekben.³ Az egyház és állam szoros együttműködése révén e progresszívnek mondható időszak⁴ tehát a legfontosabb építészeti irányzatok széles palettáját tárja elénk: a századfordulón a historizmusból is legfőképp a neogótika, a „neobarokk társadalom” időszakában a modern mellett a ’magyaros’ stíluskeresés és a

3 Az összefüggésekről az első jelentősebb átfogó tanulmány nemzetközi publikálással: Vukoszávlyev, Zorán: *Church At The Border – Church Architecture in Hungary from the start of 20th Century*. In: Della Longa, Giorgio – Marchesi, Antonio – Zahner, Walter (eds.): *Arte Architettura Liturgia Esperienze internazionali a confronto 6: Atti dell'8° Convegno Internazionale Venezia 21 e 22 ottobre 2010*. Alcion Edizioni, Venezia 2014. 17-41.

4 A két világháború közötti időszak hazai építészetének progresszív oldalát képviselő alkotásai miatt még kiemelt fontossággal kezelt a templomépítészet, de teljesebb értékű elemzése és korszakban elfoglalt helyének szintetizáló értékelése az 1920-as évektől kezdődően elmarad. Pámer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Műszaki Kiadó, Budapest 1986.; Ferkai András: *Építészet a két világháború között*. In: Sisa József és Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest 1998. 275-304. Indokolt lehet újraolvasni a modern templomépítészet és –művészet belső kortárs értékelését is: Somogyi Antal: *A modern katolikus művészet*. Dom, Budapest 1933.; Jajczay János: *Mai magyar egyházművészet*. Révai, Budapest 1938. Az utóbbi években megjelent tanulmányok ezen értékeléseket cizellálják, egyrészt a modernista hagyomány teljes századon átívelő folyamatosságát: Katona, Vilmos – Vukoszávlyev, Zorán: *Modern Tradition and Liturgy: The Ways of Modernism in Hungarian Church Architecture in 20th Century*. *Architektúra & Urbanizmus* Vol.XLVI. (2012) No.1-2. 2-23.; ugyanakkor a „neobarokk társadalom” hagyománykövető építészeti irányzatának és a modern építészet vívmányainak összecsengését is vizsgálják: Baku Eszter – Vető Dániel: *Centralised spaces in Hungarian Church Architecture between the World Wars: Historical and Structural Survey of the Dome of Ottokár Prohászka Memorial Church*. *Periodica Polytechnica Civil Engineering*, Vol.57. (2013) No.2. 211-222.

neoromán vagy épp a stíluskeverő historizmus divatja hagyott jelentős emlékeket építészetünkben. A II. világháborút követő években, az '50-es évek közepéig még épültek templomok a modern nagy építőmesterei tervezésében illetve a modern építészet doktrínáit magukénak valló kevésbé ismert építészek által is. Az 1945-öt követő évtized tehát átmenet; azonban a negyvenes évek végén bekövetkező politikai fordulat nem csak az egyházak szerepére, de általánosságban az élet minden területére kiterjedően a vallásosságra is jelentős befolyással lett. A 20. század első és második fele építészetének átfedése ellenére tehát az 1950-es évekkel lezárult egy fejlődés, mely kényszerű szünet után a '80-as években már az újrafogalmazás igényével vezetett tovább hazai templomépítészetünk fejlődéstörténetében.

A református templomépítészet azonos jellemzőkkel bír ezen általános templomépítészeti folyamatokban. Mégis a 20. század nagy változásainak különböző periódusaiban természetes módon jelent meg időnként az „egyediség” igénye. Miközben az építészeti stílus meghatározása nem volt elsődleges teológiai értelemben, addig a „sajátosság” megteremtése az építészetelmélet területén fontossá vált. Az identitás-keresés felerősödése, ha nem is programszerűen, de a református egyház építészeti forma-meghatározásában is megjelent.

A református templomépítészet formai megoldásokban testet öltő identitásának megfogalmazása igényével Pecz Samu előadás-kivonatában találkozunk.⁵ Az építészeti forma-meghatározás elsődlegesen az alkalmazott stílus felől, és csak ezzel összefüggésben a liturgikus térformálás identifikáció-erejű meghatározásáról szól. Ezen kijelentésünket jól prezentálja nem csak a szöveg felépítése, hanem az építészeti alkotásokban megjelenő tendencia is: míg a debreceni (Kossuth utcai) Verestemplom kapcsán Pecz a neogót stílus mellett annak nemes arányai és szerkezeti logikája miatt helyezkedik támogató álláspontra az alkalmazás tekintetében, addig a templom alapvetően egy longitudinális formahagyomány precízen cizellált alkalmazását mutatja. Schulek Frigyes szegedi református temploma és Pecz későbbi Szilágyi Dezső téri templomát⁶ illetően azonban kifejezetten a speciális térforma-szerkesztést emelhetjük ki, melynek technikai háttere a „stílus” alkalmazásának magasfokú

5 Pecz Samu: *A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével*. Pesti Lloyd Nyomda, Budapest 1888.

6 Róka Enikő: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány. *Ars Hungarica*, Vol.24. (1996) No.2. 117-175.

ismeretéről szól, de innovációja – így építészettörténetileg is kimagasló értéke – szabályos három- illetve ötszög alapszerkesztésükben rejlik.⁷

A centrális térforma, alapvetően a protestáns templomépítészet vívmányaként kezelt, centrumra fókuszáló, illetve speciális geometriai szimbolikára alapozó építészeti kialakítás szellemi alapjai már korán megfogalmazódtak Sturm építészeti traktátusaiban⁸ – mégis ennek elterjedése nem volt teljesen egyöntetű. A katolikus egyház templomépítészetét a 20. századig dominánsan meghatározó longitudinális szervezésű tértől jellegrajzában erősen eltérő formálás akár adhatta is volna a vizuálisan jól megkülönböztethető elhatárolódás lehetőségét, de a progresszív formaképzés – összehasonlításban Európa további nyugati és északi területeivel⁹ – nem terjedt el kizárólagosan hazánkban: míg a négyzetes térforma karzatokkal történő tér-modulálása (az ún. Querkirche minta) egy nagyon egységesnek mondható stíluskört teremtett barokk és klasszicista¹⁰ építészetünkben, a Sturm ideál-terveknek csak csendesebb változataival találkozhatunk a 20. századi emléktanyagban.¹¹ A

7 A BME Építészettörténet Tanszéken Fehér Krisztina doktori kutatásának fókuszpontjában álló gótikus kőtöredékek vizsgálatának eredményei a neogótika hazai nagy mestereinek alkotómódszerére vonatkozóan is érdekes megállapításokra vezethet; ennek részeredményeiről adott számot a 2016. Május 26-án rendezett „Protestáns templomépítészeti kutatások – történeti épülettipológia” című nemzetközi konferencián: Fehér Krisztina - Halmos Balázs - Krähling János: A tervezésemélet historizmusa Schulek Frigyes szegedi református templomának példáján című előadásukban.

8 Sturm, Leonhard Christoph: *Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung*. Hamburg 1712.; illetve: Sturm, Leonhard Christoph: *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben*. Augsburg 1718.

9 Róka Enikő: Centralizáló törekvések a protestáns templomépítészetben, Európa és Magyarország, 16-19 század. *Régi-Új Magyar Építőművészet Utóirat*, Vol.VIII. (2008) No.46. 11-18.

10 Friedrich Loránd: A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban. In: Kemény-Gyimesi, 1944. 169-192.; illetve: Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* (1967) No.3-4. 525-567.; a Sturm féle ideáltervekkel összehasonlításban különleges emlékeiről: Krähling János – Nagy Gergely Domonkos: Late baroque greek-cross plan type Lutheran churches in Hungary. *Periodica Polytechnica Architecture* Vol.40. (2009) No.2. 77-86. A hazánkban is megjelenő 'korai' protestáns templom-minták 17-18. századi párhuzamos és egymásra ható fejlődéséről kelet-közép-európai régióinkban: Gruk, Wojciech: Silezian Churches of Peace and the Royal Hungarian Articular Churches. In: Harasimowicz, Jan (ed.): *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa – Grundlagen und neue Forschungskonzepte*. Schnell und Steiner, Regensburg 2015. 333-343.

11 A speciális – alapvetően Sturm ideálterveire visszavezethető

második világháború idején készült átfogó inventárium kapcsán már megfogalmazódik a progresszívebb jegyek alkalmazását sem nélkülöző építész alkotás-módszertan igénye: Medgyaszay István legfőképp a modern szerkezetekben rejlő lehetőségek kihasználásában látja a módszeres megújulás lehetőségét és éppen Sturm szimbolikus geometrizáló tervezésmódszertanát helyezi újra előtérbe, amikor kortárs német példák felsorolásával a szerkezet és forma szabad alakítására, de legfőképp annak centralizáló kialakításában az eszmei hordozó szerepet hangsúlyozza.¹²

A 20. század második felében – az ismert politikai folyamatok miatt – templomépítészetünk nem képezte tárgyát az építészettörténet-írásnak. Közeledve a rendszerváltáshoz, az állam és egyházak kiegyensúlyozottá váló viszonya közepette merül fel az első számvetés gondolata, de Rév Ilona rövid áttekintő munkája nem tér ki a felekezeti kérdéskörére, így megállapításai sem az azonosítható formajegyeket érintik.¹³ Sokkal inkább az identifikáció felé mutató összegző munkák Levárdy Ferenc '70-es években készült, egyházművészetünket bemutató műemlékes megközelítésű könyvei, melyek a liturgia kapcsán annak közösségi centrumformáló tipológiáját emelik ki.¹⁴ A rendszerváltással meginduló széleskörű ismeretterjesztő munkák csak érintőlegesen foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel a 20. század vonatkozásában.¹⁵

– térformák alkalmazásáról és a hazai összefüggések vizsgálatáról az evangélikus templomépítészetet érintően ad áttekintő képet Baku Eszter: Tradition and Liturgy – Centralising Tendencies of Lutheran Church Architecture in Hungary during the Interwar Period. *Periodica Polytechnica Architecture* Vol.44. (2013) No.1. 1-8. Pecz Samu hatását illetően pedig újabb tanulmánya: Baku Eszter: A 20. század első felének centrális templomai - Pecz Samu templomépítészeti elveinek hatása a két világháború közötti protestáns templomépítészetben. *Credo* 2015/2. 27-37. Baku Eszter doktori kutatásának folyamata éppen a legizgalmasabb, két világháború közötti időszak vonatkozásában árnyalja a korábban kialakult képet a forma-alkalmazás tekintetében – már a köztes publikációkból is feltűnhet, hogy míg méret tekintetében valóban nem tekinthető a hazai anyag összevethetőnek jelentősebb protestáns nyugat-európai területek emlékéanyagával, számosságban és kompozíciós minőségben mégis említésre méltó "típus-alkotó" építészeti alkotásokról van szó.

12 Medgyaszay István: Templomstílusok. In: Kováts J. István, 1942. 15-67.

13 Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma*. Corvina, Budapest 1987.

14 Levárdy Ferenc (et.al.): *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1971. különös tekintettel 111-115.; valamint Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészete*. Szent István Társulat, Budapest 1982. 259-262.

15 Dercsényi Balázs - Hegyi Gábor - Marosi Ernő - Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Hegyi és Társa, Budapest 1992. Nem teljes bibliográfiáját adva a publikációkban megjelenő tudományosan feltáró folyamatnak, a legfrissebb

2. ALAPOKON ÉPÍTKEZVE

Elemző feltárásunk a párhuzamos folyamatok ismeretére alapoz. Nem kívánunk részleteiben foglalkozni a stílus-átmenetek társadalmi és gazdasági hátterével, sem azok elterjedésének más épülettípusokon tapasztalható tendenciáival. Megközelítésünk az épületből magából indul ki, építész-alkotói vizsgálatunk tárgya tehát a fizikai környezetre tekint elsődlegesen. A szellemi, teológiai olvasat azonban természetes-mód adja az értékelés szubjektív vonulatát is.

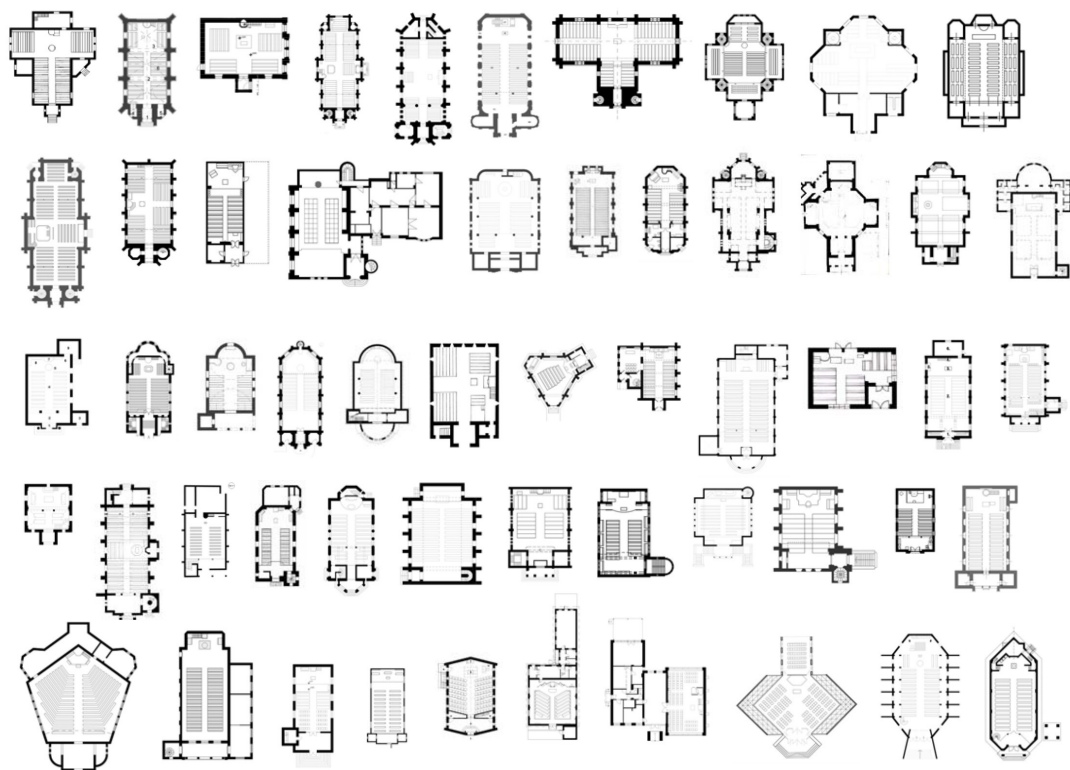
A 20. század református templomépítészetének értékelése a teológiai alapokra helyezi a hangsúlyt, ebből a gyülekezeti elvet emeli ki a térformálás vezető vonalaként, ugyanakkor ennek építészeti formatani megfogalmazását másodlagosnak tartja.¹⁶ Vizsgálatunk a bibliográfiai kutatásokra támaszkodva, a fő irányvonalak kijelölésére törekedve, helyszíni épületdokumentáláson alapul – magából az épületből indul ki. A teljes 20. századi emlékéanyag elemző értékelése alapján mintegy 50 templom került kiválasztásra és adattárás feldolgozásra – mely kutatómunka újabb emlékekkel folytatódik.¹⁷ Tipológiai vázlatunk inkább az arányokra és eddig nem ismert folyamatokra világít rá – a felismerések helyességét és súlyát további alapos kutatások igazolhatják vagy árnyalhatják.

– nemzetközi, Európát átfogó kutatásokról (lásd a következő befejező munkát) – benne a hazai protestáns templomépítészet 17-18. századi fejlődésére hangsúlyt helyező összefoglalás: Krähling János: The Protestant Church Architecture of East-Central Europe in the Seventeenth to Eighteenth Centuries – From Medieval Heritage to New Spatial Solutions (An Overview). In: Harasimowicz, 2015. 131-146.

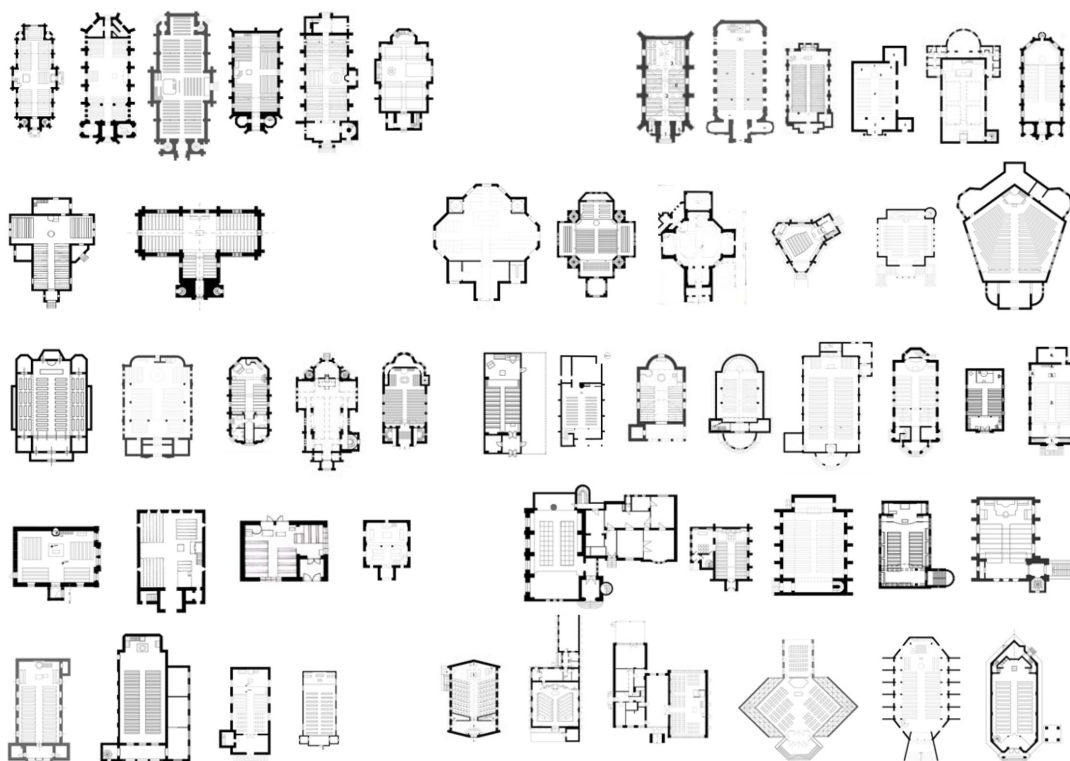
16 Márkus Mihály: A templomépítés református szempontjai. In: Lőrincz Zoltán: *A szakrális építészet ma hazánkban*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely 1995. 33-36.

17 A BME Építésztechnika Kar Szakrális terek építésze I-II. kurzusok hallgatóinak elemző gyűjtőmunkája fókuszában a korábbi években a katolikus egyház, az utóbbi szemeszterekben a református templomok 20. századi emlékeinek vizsgálata került kihangsúlyozásra. A felsőoktatási tehetséggondozás folyamatában tudományos diákköri munkák is születtek egy-egy lehatárolt emlékéanyag alapos feltárásával: Garai Gréta: *A közösség centrumában – Magyar katolikus templomépítészet 1970-1986 között*. BME Építésztechnika Kar TDK, Budapest 2015.; illetve: Hevér Dominika – Gál Szabolcs: *Az Úr asztala köré gyűlvén. Tiszáninnen és Tiszántúl két világháború között épült református templomai – Esettanulmány a református liturgikus tér 20. századi közösségi térszemléletének változásairól*. BME Építésztechnika Kar TDK, Budapest 2016.

01 A vizsgálati körbe tartozó 20. századi református templomok alaprajzainak kronológiai sora

02 A vizsgálati körbe tartozó 20. századi református templomok alaprajzainak tipológiai csoportosítása

Az előzetes kutatások kitértek az épület legfőbb adataira, építéstörténetéhez és az azzal összefonódó gyülekezet-történethez kötődő periódusok feltárára. A helyszíni épületdokumentálás építészeti rajzok és fotódokumentáció elkészítését jelentette – az in situ adatfeltárás a gyülekezet presbitereivel, lelkészeivel folytatott beszélgetésekkel gazdagította korábbi adatainkat. Az objektív és szubjektív olvasat jelentette alapját a kritikai feltárásnak – a templomépületek kronológiai rendszerezésén túl az alapos megismerés által megfogalmazott tendenciák árnyalását hozta.

A kronológiai sor ugyanakkor még nem tartalmaz kritikai olvasatot. (1. ábra) Az épületdokumentáló kutatás hipotézissel élt az épületek kiválogatásánál: mind időbeli (a teljes 20. századot lefedő emlékkör), mind stílári (formatani és kifejezetten alaprajzi) vonatkozásokban a bibliográfiailag feltárt teljes emléktanyag hangsúlyainak árnyalt értékelésének megteremtésére törekedett. Korszakban és tipológiában egymáshoz közel álló emlékek esetében mintavétellel élt, míg az egyedi megoldásokra kissé erősebb hangsúlyt helyezett. Az eredmények a tipológiai csoportokba foglalható emléktanyag számosságára visszavetítve a legfőbb tendenciákat rajzolják ki. (2. ábra)

Megfigyelhető, hogy a(z) alaprajzi típus kérdése árnyalható – erre az egyes emlékcsoportokat bemutató vázlatokban majd kitérünk még. Általánosságban megfogalmazható azon állítás, hogy az egyes típusok korszakokhoz kötődően időrendileg sűrűsödnek és ugyanakkor más tendenciákkal sokszor párhuzamosan vannak jelen. Megjegyezhető az áttekintő értékelő vizsgálat alapján, hogy az egyetemes építészettörténetben ismert axióma, mely a társadalmi-gazdasági-politikai környezet változásához építészettörténeti korszakolásokat is köt, teljesül: mind az első világháború korszakhatárt jelöl számunkra a historizmus alkalmazását illetően (ennek alapvetően esztétikai és gazdasági hátterével, egyértelmű társadalmi vonatkozásaival), mind a – hazánk esetében – meghatározó 1948-49-es évekkel. Ugyanakkor éppen az 1945 után kialakult építési környezet hívja fel a figyelmünket az árnyalás fontosságára, mert a két világháború közötti tendenciák még tovább élnek a jelentős politikai fordulat és társadalmi átrendeződést jelentő '50-es évek közepéig.¹⁸

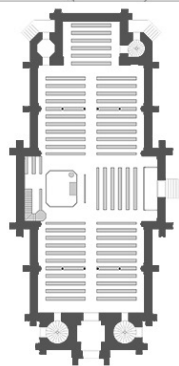
3. TIPOLOGIAI VÁZLAT ALAPVETÉSEI

Történelmi korszakokon átívelő megoldások és tendenciák sora a 20. században a már Pecz Samu által is megfogalmazott historizmus reformátusok által kedvelt építészeti stílusával, a neogótika alkalmazásával nyit, mely jellemzően harántirányban berendezett tereket, középre helyezett Úrasztal-szószerék kompozícióval kerül kialakításra. (3. ábra) A protestáns templomépítészetet legfőképp identifikáló, centralizáló törekvéssel létrehozott alaprajzi rendszerből a T-forma jelenléte jellemzően a század első két évtizedében épült templomoknál található meg (4. ábra), míg bonyolultabb geometriával (görögkereszt, három- és sokszögek) ugyanezen évtizedekben és ezt követően leginkább a két világháború között épült templomoknál találkozhatunk. (5. ábra) Igen szembeűtű, hogy emléktanyagban jelentős arányt képviselnek a hagyományos tengelyes térszervezésű, néha formatanilag még 'szentély-teret' formáló megoldások, mely kompozícióknak liturgikai alapja nincs, csak a 'hagyományos' templomformához alkalmazkodás továbbbéléséről van szó. (6. ábra) Ennek a 'katolikus' mintának kritikai modulálása az az építészeti megoldás, amikor a templomtér tengelyében a bejáratnál legmesszebbi ponton elhelyezett szószerék előtt az Úrasztalt mintegy közrefogja a presbiteri padok karéja – e térrészben mintegy centrumot képezve. (7. ábra) A két világháború között, jellemzően annak második felében épülő, modernista építészeti jegyeket magukon viselő templomok már ezzel a tér-bútorzási újítással jönnek létre, de ún. 'magyaros' kísérleteket is találunk (legfőképp a fővárosban és Debrecenben) ezzel a térformáló-hangsúlyteremtő bútorzási kompozícióval. Az 1930-as évek második felétől jelentkezik az a tendencia, amely az épület (mérnökibb szerkezeti megoldásokkal már megvalósítható) kompakt formálását eredményezi: a négyzeteshez közelítő terek által az Úrasztalt emeli a közösség központjába, a közösségi elv erre a centrumra forduló pad-elrendezést mutat. (8. ábra) Kutatásunk építészeti munkásságokra rávilágító eredménye, hogy az egyedi református templomtípust teremtő megoldások – Szeghalmy Bálint szinte építészeti géniusként alkotott templomai (9. ábra) – mellett a több templomot is építő Dolhay Imre is

18 Vukoszávlyev-Urbán, 2016.

kitűnik egységes építészeti formálást mutató épületeivel, aki a Kós Károly féle erdélyi stíluskapcsolatok gyakorlatát terjesztette el a református templomépítésben a '30-40-es években. Különleges és tézisértékű lehet ugyanakkor az a felismerés, hogy a katolikus egyházban terjedő modern templomépítészeti a református egyház emlékének is megtalálható: a '40-es években (egészen 1950-ig húzódóan) a legmagasabb szintet képviselő megoldásokat sikerült feltárnia a kutatásnak, detektálva egy általános európai-nemzetközi trendhez történő kapcsolódást hazai templomépítészetünkben. (10. ábra) Az 1950-et

követő mintegy két és fél évtizedben a magyarországi református egyház nem épít jelentős építészeti értéket képviselő templomokat – az 1970-es években a politikai elnyomás enyhülésével indulnak meg újra az építkezések. Kortárs templomainknál a rendszerváltásig tartó időszakban a szerkezeti-formai megközelítés elsődlegessége látszik érvényesülni, az alaprajzi formálás a centralizáló törekvéseket mutatja (11. ábra), de tudatos összhang e két kompozíciós szándékban majd csak a rendszerváltás után épült magas minőségű templomoknál érhető utol.

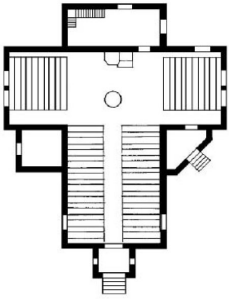

Dunamelléki Református Egyházkerület
Délpesti Református Egyházmege
Ráckevei Református Templom
1913
Tervező: Dobovszki József
2300 Ráckeve, Kossuth Lajos u. 8.
GPS koordináták: 47.159388, 18.945856
Felvételezte: Vida Zsófia Kamilla

03 Neogótikus tipológiai emlékcsoport –
példa: Ráckevei református templom (1913)

Dunamelléki Református Egyházkerület
Délpesti Református Egyházmege

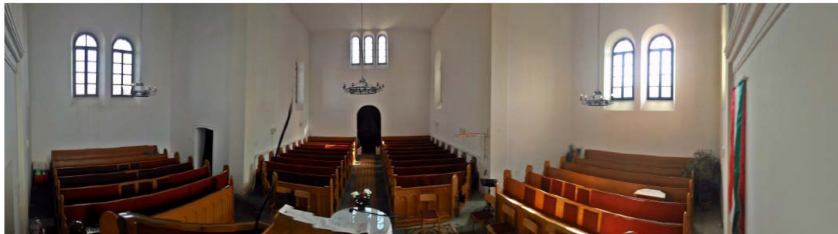
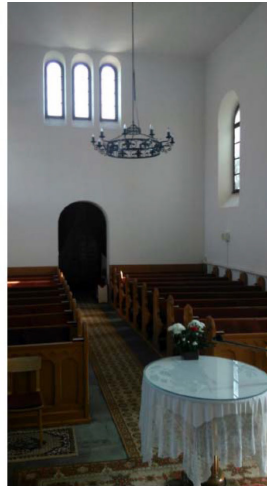
Tápiószéleli Református Templom

1900

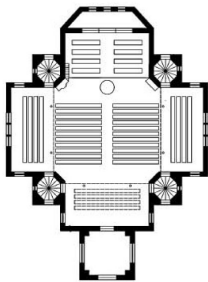
Tervező: Czeigler Győző

2766 Tápiószélel, Széchenyi út 19.
GPS koordináták: 47.331, 19.874

Felvételezte: Halasi Judit

04 T-forma tipológiai emlékcsoport – példa: Tápiószéleli református templom (1900)

Dunántúli Református Egyházkerület
Somogyi Református Egyházmege

Kaposvári Református Templom

1906-1908

Tervező: Molnár Endre

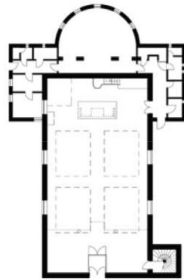
7400, Kaposvár, Kossuth utca 23.
GPS koordináták: 46.380615, 17.790739

Felvételezte: Lenkovicz Karolina

05 Geometrikus centralizáló törekvés tipológiai emlékcsoport – példa: Kaposvári református templom (1906-08)

Tiszáninneni Egyházkerület Egyházkerület
Egervölgyi Református Egyházmegye

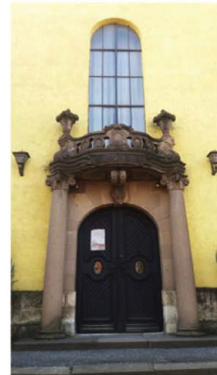
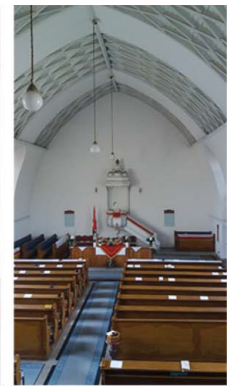
Egri Református Templom

1930

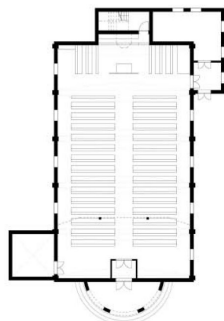
Tervező: Ray Rezső

3300 Eger, Deák Ferenc utca 56.
GPS koordináták: 47.893 20.377

Felvételezte: Novák Zsanett

- 06 Hagymányos tengelyes térszervezésű tipológiai emlékcsoport –
példa: Egri református templom (1930)

Tiszántúli Református Egyházkerület
Debreceni Református Egyházmegye

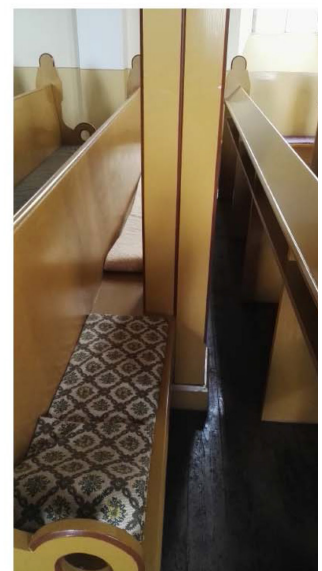
Csapókerti Református Templom

1937

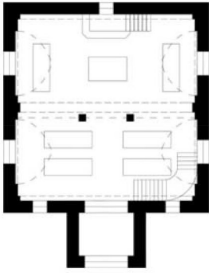
Tervező: Dolhay Imre

4033 Debrecen, Mátyás király u. 23/B
GPS koordináták: 47°32'31"E 21°39'15"K

Felvételezte: Kaló Fruzsina

- 07 Úrasztal körül centrumot képző tipológiai emlékcsoport –
példa: Debrecen-csapókerti református templom (1937)

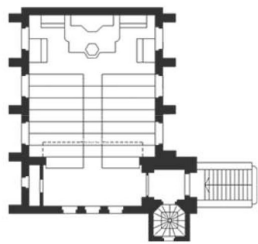
Tiszáninneni Egyházkerület
Zempléni Református Egyházmegye
Sóstófalvi Református Templom
1938-39

3716 Sóstófalva, Kossuth utca 18
GPS koordináták: 48°09'20. 20°59'23.

Felvételezte: Kovács Balázs

08 Kompakt építészeti formaképzésű modernista tipológiai emlékcsoport –
példa: Sóstófalvi református templom (1938-39)

Dunántúli Református Egyházkerület
Pápai Református Egyházmegye
Mosonmagyaróvári Református Templom
1940

Tervező: Szeghalmy Bálint

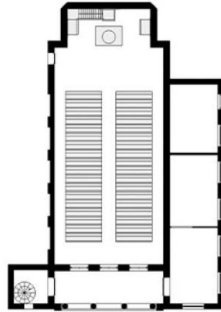
9200 Mosonmagyaróvár, Hunyadi utca 4.
GPS koordináták: 47.52 17.16

Felvételezte: Dauner Benedek

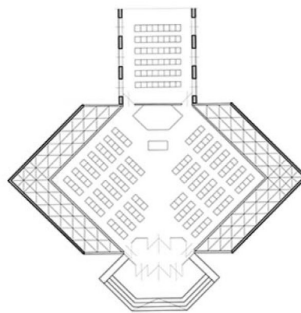
09 Szeghalmy Bálint féle „református templom” tipológiai emlékcsoport –
példa: Mosonmagyaróvári református templom (1940)

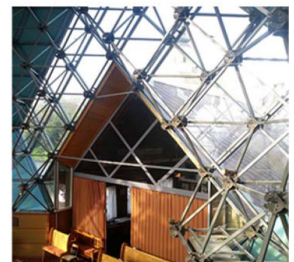
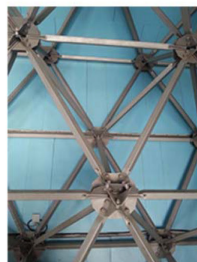

Dunamelléki Református Egyházkerület
Délpesti Református Egyházmege
Cegléd-Felszegi Református Templom
1947-67
Tervező: Szabó István
2700 Cegléd, Felház utca 22.
GPS koordináták: 47.172; 19.784

10 Modern építészeti tipológiai emlékcsoport – példa: Cegléd-felszegi református templom (1947-67)

Dunamelléki Református Egyházkerület
Vértessaljai Református Egyházmege
Dunaújvárosi Református Templom
1982-1985
Tervező: Szabó István
2400 Dunaújváros, Szent István utca 7.
GPS koordináták: É 46°58'47.78"
K 18°56'10.04"
Felvételezte: Kabay Zoltán

11 Strukturalista tipológiai emlékcsoport – példa: Dunaújvárosi református templom (1982-85)

12 Tiszabercel református templom,
belső (1948-50)

Köszönettel tartozunk a 2016. évi kurzusban résztvevő építészhallgatóknak, akik a csoportos kutatómunka kapcsán az alábbi épületek felmérést és adatfelvételezését végezték el, megteremtve a tudományos szintetizáló értékelés alapjait: Andrassy Nóra (Balatonhenye, 1912), Balázs Anna (Debrecen Árpád tér, 1912), Barna Orsolya (Cegléd-Felszeg, 1947-67), Bartók Szilvia (Nagykanizsa, 1934), Blóz Evelin (Budapest, Nagyváradi tér, 1930-35), Csatai Döme (Budapest, MÁV-telepi, 1939-44), Csiha András (Kisláng, 1933), Dauner Benedek (Mosonmagyaróvár, 1940), Farkas Tünde (Érd-Parkváros, 1986-87), Fischer Brigitta (Piliscsaba-Klotildliget, 1939), Frank Noémi (Kiskunfélegyháza, 1906), Gallyas Luca Lília (Szigetvár, 1930-38), Halasi Judit (Tápiószéle, 1900), Hevér Dominika (Balassagyarmat, 1904), Hodosi Emma (Dorog, 1935-36), Iván Kata (Sümege, 1936), Jászberényi Tünde (Komlói, 1978), Junó György (Kuncsorba, 1937), K. Szabó Gábor (Szeged Honvéd tér, 1942-44), Kabay Zoltán (Dunaújváros, 1982-85), Kaló Fruzsina (Debrecen Csapó kert, 1937), Karczag Levente (Fegyvernek, 1928), Kardos Anita (Isaszeg, 1948), Köles Kata (Ivánca, 1914), Konczos Kata (Szódliget, 1930-39), Kovács Balázs (Sóstófalva, 1938-39), Kovács Éva (Örkény, 1923-26), Kovács Rita Georgina (Üröm, 1981-85), Kristóf Dóra (Keszthely, 1926-39), Lenkovics Karolina

(Kaposvár, 1906-08), Majoros Fanni (Balsa, 1948-51), Markolt Péter (Felsőgöd, 1938-39), Michelisz Éva (Magyarbóly, 1943-93), Miklós Gábor (Gyál, 1986-94), Módi Mariann (Pusztaszabolcs, 1935), Nagy Júlia (Kisbér, 1939), Nagy Stefánia (Kispalád, 1905-1910), Nagy Zsófia (Pécs, 1907), Nardai Sarolta (Sopron, 1929), Nguyen Noémi (Komárom, 1927), Novák Zsanett (Eger, 1930), Pálmai Bence (Tapolca, 1935-36), Papadopulosz Krisztosz (Ercsi, 1929-30), Polenszki Lilla (Tatabánya, 1984-95), Rác Henriett (Maglód, 1978), Sári Zoltán (Tiszakécske, 1906-1909), Siegel Dániel (Balatonalmádi, 1952), Sütő Anett (Budapest-Mátyásföld, 1939), Szabó Boglárka (Miskolc-Martintelep, 1929-30), Szánthó Benedek (Bábolna, 1932), Szikora Nóra (Szada, 1928), Terenyi-Bujdosó Eszter (Kecskemét-Ménfőtelek, 1929), Tóth Anna (Tatabánya-Bánhida, 1939-1974), Tóth Zoltán András (Tomajmonostora, 1936), Ürmös Eszter (Földeák, 1937-38), Vass Csilla (Tiszabecs, 1907-1910), Vida Zsófia Kamilla (Ráczeke, 1912-13), Zajacz Anikó (Bácsalmás, 1939). A folyamatosan bővülő anyaggal egyre árnyaltabbá tehetőek a mostani közelítések - ehelyütt egy átfogó vizsgálat alapvetéseit kívánva megtenni e hallgatói kutatás-kurzus minta-vétele alapján megállapítható összegzések sora. (12. ábra)

BIBLIOGRÁFIA

- Baku Eszter: A 20. század első felének centrális templomai – Pecz Samu templomépítészeti elveinek hatása a két világháború közötti protestáns templomépítészetben. *Credo* 2015/2. 27-37.
- Baku Eszter: Tradition and Liturgy – Centralising Tendencies of Lutheran Church Architecture in Hungary during the Interwar Period. *Periodica Polytechnica Architecture* Vol.44. (2013) No.1. 1-8.
- Baku Eszter – Vető Dániel: Centralised spaces in Hungarian Church Architecture between the World Wars – Historical and Structural Survey of the Dome of Ottokár Prohászka Memorial Church. *Periodica Polytechnica Civil Engineering* Vol.57. (2013) No.2. 211-222.
- Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* (1967) No.3-4. 525-567.
- Dercsényi Balázs - Hegyi Gábor - Marosi Ernő – Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Hegyi és Társa, Budapest 1992.
- Dóczy Erika: „Míg kövekből templomot emelnek, kövekként maguk is templommá épüljenek...” – Szakrális építészet Magyarországon 1945-1989. *Utóirat – Post Scriptum* Vol.VIII. (2008) No.46. 47-51.
- Garai Gréta: *A közösség centrumában – Magyar katolikus templomépítészet 1970-1986 között*. BME Építészmérnöki Kar TDK, Budapest 2015.
- Harasimowicz, Jan (ed.): *Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa – Grundlagen und neue Forschungskonzepte*. Schnell und Steiner, Regensburg 2015.
- Hévér Dominika – Gál Szabolcs: *Az Úr asztala köré gyűlvén. Tiszáninnen és Tiszántúl két világháború között épült református templomai – Esettanulmány a református liturgikus tér 20. századi közösségi térszemléletének változásairól*. BME Építészmérnöki Kar TDK, Budapest 2016.
- Katona, Vilmos – Vukoszávlyev, Zorán: Modern Tradition and Liturgy: The Ways of Modernism in Hungarian Church Architecture in 20th Century. *Architektúra & Urbanizmus* Vol.XLVI. (2012) No.1-2. 2-23.
- Kemény Lajos – Gyimesi Károly: *Evangélikus templomok*. Athenaeum, Budapest 1944.
- Kovács J. István (szerk.): *Magyar református templomok*. Athenaeum, Budapest 1942.
- Krähling János – Nagy Gergely Domonkos: Late baroque greek-cross plan type Lutheran churches in Hungary. *Periodica Polytechnica Architecture*, Vol.40. (2009) No.2. 77-86.
- Lantos Edit: Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945 után – Az 1945 és 1957 közötti időszak. *Művészettörténeti értesítő* Vol.LVIII. (2009) No.2. 223-244.
- Levárdy Ferenc (et.al.): *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1971.
- Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészete*. Szent István Társulat, Budapest 1982.
- Márkus Mihály: A templomépítés református szempontjai. In: Lőrincz Zoltán: *A szakrális építészet ma hazánkban*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely 1995. 33-36.
- Pamer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Műszaki Kiadó, Budapest 1986.;
- Pecz Samu: *A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével*. Pesti Lloyd Nyomda, Budapest 1888.
- Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma*. Corvina, Budapest 1987.
- Róka Enikő: Centralizáló törekvések a protestáns templomépítészetben, Európa és Magyarország, 16-19 század. *Utóirat – Post Scriptum* Vol.VIII. (2008) No.46. 11-18.
- Róka Enikő: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány. *Ars Hungarica* Vol.XXIV. (1996) No.2. 117-175.
- Sisa József - Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest 1998.
- Sturm, Leonhard Christoph: *Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung*. Hamburg 1712.

Sturm, Leonhard Christoph: *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchenwohl anzugeben*. Augsburg 1718.

Várady József: *Református templomaink*. Alföldi Nyomda, Debrecenben 1987.

Vukoszávlyev, Zorán: Church At The Border – Church Architecture in Hungary from the start of 20th Century. In: Della Longa, Giorgio – Marchesi, Antonio – Zahner, Walter (eds.): *Arte Architettura Liturgia Esperienze internazionali a confronto 6: Atti dell'8° Convegno Internazionale Venezia 21 e 22 ottobre 2010*. Alcion Edizioni, Venezia 2014. 17-41.

Vukoszávlyev Zorán - Urbán Erzsébet: Magyarország templomépítészete 1945–1964 között – Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés-Építészettudomány* Vol.44. (2016) No.3-4. 247-315.

ÁBRÁK FORRÁSA

- 01 Készült 2016-ban a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Szakrális terek építészete I. kurzus keretében végzett csoportos hallgatói kutatás alapján – a szerző
- 02 Készült 2016-ban a BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Szakrális terek építészete I. kurzus keretében végzett csoportos hallgatói kutatás alapján – a szerző
- 03 Felvételezte: Vida Zsófia
- 04 Felvételezte: Halasi Judit
- 05 Felvételezte: Lenkovics Karolina
- 06 Felvételezte: Novák Zsanett
- 07 Felvételezte: Kaló Fruzsina
- 08 Felvételezte: Kovács Balázs
- 09 Felvételezte: Dauner Benedek
- 10 Felvételezte: Barna Orsolya
- 11 Felvételezte: Kabay Zoltán
- 12 Fotó: Vukoszávlyev Zorán

VUKOSZÁVLYEV ZORÁN

Okleveles építészmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök. MTA-OTDT Pro Scientia Aranyérmes, Magyar Állami Eötvös Ösztöndíjas, MTA Bolyai Ösztöndíjas. 2003-ban PhD-fokozatot szerzett. A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék docense. Egyetemi előadó: építészet a posztmodern után, kortárs építészet és szakrális építészet témakörökben, témavezető a BME Csonka Pál Doktori Iskolájában. Építészeti szakíró, építészeti kiállítások szervezője, számos nemzetközi konferencia előadója, tudományos bizottságának tagja. Az „Új evangélikus templomok” társszerkesztője, a „Kortárs holland építészet” és az „Архитектура српских православних цркава у Мађарској / Szerb ortodox templomépítészet Magyarországon” című könyv szerzője, a „Kortárs portugál építészet – Contemporary Portuguese Architecture” társszerzője.

E-mail: zoran@eptort.bme.hu